

**Шкільний підручник української літератури:
історіографічний аналіз**

Т. О. Яценко,
*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України
tamilakod@ukr.net*

У статті висвітлено особливості вітчизняного процесу підручникотворення з літератури. Розкрито дидактико-методичний аспект підручника української літератури в історичному контексті освітніх ідей. Проаналізовано методичний внесок у розвиток теорії та історії підручника української літератури таких діячів освіти і культури як Б. Грінченко, О. Дорошкевич, В. Коряк, Т. Бугайко і Ф. Бугайко, В. Неділько, Є. Пасічник, Б. Степанишин, О. Бандура. Наголошується, що продуктивне використання прогресивних методичних здобутків попередніх історичних періодів сприятиме розробленню сучасної стратегії конструювання й використання навчальної книги в шкільній літературній освіті.

Ключові слова: загальноосвітня школа; українська література; підручник; навчальний матеріал; художній твір.

Постановка проблеми. Реформування шкільної літературної освіти потребує оновлення її змістового й процесуального компонентів, зокрема підготовки якісного навчального забезпечення. Важливість означеної проблеми обумовлює необхідність системного підходу до вивчення процесу вітчизняного підручникотворення. Об'єктивний критичний аналіз досвіду створення підручників української літератури є важливим чинником розроблення сучасної стратегії конструювання, експертизи й упровадження навчальної літератури в галузі загальної середньої освіти.

Таким чином, продуктивне використання прогресивних здобутків минулого у контексті результативного наповнення змісту, форм і методів

сучасної методики навчання літератури та оптимального забезпечення її практичних результатів обумовлюють вибір теми статті.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Аналіз наукової літератури з означеної проблеми дає можливість простежити розвиток підручникотворення в історичному й теоретико-методичному аспектах. Так, теорію шкільного підручника, його роль у навчально-виховному процесі та дидактичні можливості розроблювали вчені Н. Бібік, Н. Буринська, М. Бурда, І. Гудзик, Н. Матяш, О. Савченко, О. Пометун, О. Хорошківська, Г. Шелехова та інші. Окремі аспекти розвитку шкільної навчальної літератури розглядалися в історико-педагогічних та методичних працях Л. Базиль, Л. Березівської, Н. Богданець-Білоskalенко, Н. Волошиної, О. Мазуркевича, В. Оліфіренка, О. Семенов, О. Слоньовської, Б. Степанишина, О. Сухомлинської, П. Хропка, В. Цимбалюка, в яких висвітлено етапи підручникотворення з літератури та його теоретичні основи від доби Київської Русі й до початку ХХІ ст.

Важливим здобутком у розвитку теорії та історії підручника української літератури є напрацювання О. Бандури. У контексті новітніх освітніх завдань актуальним залишаються твердження науковця про те, що підручник «має бути не тільки джерелом знань, а й робочою книгою, яка вчить школярів самостійно осмислювати і міцно запам'ятовувати навчальний матеріал і здобувати нові відомості самостійно, мобілізує і спрямовує їхні розумові зусилля у потрібне русло» [1, с. 12].

Питання використання підручника української літератури як активного засобу літературного навчання, що орієнтує вчителя на застосування раціональних прийомів організації пізнавальної діяльності учнів-читачів, досліджував Є. Пасічник.

Проблемі створення якісних підручників української літератури в умовах модернізації шкільної літературної освіти присвячені праці Н. Логвіненко, Р. Мовчан, Є. Пасічника, Г. Семенюка, О. Слоньовської, Б. Степанишина, В. Цимбалюка, А. Фасолі, В. Шуляра та інших.

Мета статті – представити історико-методичний огляд вітчизняного процесу підручникотворення в шкільній літературній освіті щодо продуктивного використання методичної спадщини в умовах оновлення української школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. На різних етапах розвитку вітчизняної шкільної літературної освіти процес підручникотворення мав характерні особливості, обумовлені суспільно-ідеологічними та культурно-мистецькими чинниками. Історіографія проблеми засвідчує, що активізація процесу підручникотворення розпочалася ще в XVI столітті.

Значний внесок у розвиток процесу підручникотворення з літератури належить передовим діячам культури та освіти другої половини XIX – початку XX століття. Письменник, педагог та громадський діяч Б. Грінченко не оминав увагою методичні проблеми навчання української мови та літератури в народній школі. Так, у підручнику «Українська граматка до науки читання й писання» (1907), що розцінювався як конструктивний крок у становленні української навчальної книги зі словесності, Б. Грінченко акцентував на важливості розвитку логічного, образного мислення учнів-читачів, необхідності осмисленого прочитання художнього твору, досягнення належного рівня техніки читання, а також ролі самостійної роботи школярів у процесі роботи з книгою.

Початок XX ст. ознаменувався посиленням державного інтересу до проблем організації шкільної літературної освіти, зокрема й активізацією процесу підручникотворення. Вагомим здобутком нової української освіти був її розвиток на засадах народності, гуманізму та патріотизму. Було започатковано вивчення української літератури як окремого навчального предмету, створювалися навчальні програми та підручники, організовувалися бібліотеки української літератури.

Прикметною ознакою цього періоду є перша в історії методики української літератури теоретична праця О. Дорошкевича «Українська література в школі. (Спроба методики)» (1921), в якій дослідник представив

критичний огляд підручників літератури імперської доби [3]. Актуальними й нині залишаються настанови вченого щодо організації роботи учнів із підручником. Зокрема зазначалося, що підручник літератури повинен бути лише конспектом, у якому фіксуються авторські висновки або подаються найважливіші факти поза змістом художнього твору. О. Дорошкевич рекомендував використовувати підручник лише після прочитання та осмислення учнями художнього твору.

Процес створення шкільних підручників початку 30-х років ХХ ст. відбувався в контексті офіційної партійної ідеології, зокрема вказувалося на необхідність підготовки підручників, що забезпечували б учнів систематичними предметними знаннями, впливали б на їх якість та сприяли розширенню світогляду юних будівників комунізму.

Серед тогочасних видань навчальних книг для середньої школи високим науково-методичним рівнем вирізнялися підручники В. Коряка, для яких були характерні «...спроби аналізу художніх творів у єдності форми та змісту, розкривалася пізнавальна і виховна сила художньої літератури, подавалися відомості з теорії літератури» [8, с. 161]. Отже, у підручниках поступово утверджувалася тенденція до вивчення літератури на наукових засадах та реалізації методики поглибленого опрацювання програмових художніх творів.

Характеризуючи стан шкільної літературної освіти означеного періоду, Є. Пасічник указував на невиправдано часту зміну підручників української літератури, що зумовлювало її безсистемність. Окрім того, вчений окреслював такі особливості тогочасного процесу підручникотворення: розгляд художнього твору як ілюстрації до окремих історичних фактів та соціологізаторських положень; переобтяженість творами невисокого художнього рівня; відсутність достатніх біографічних та теоретико-літературних відомостей [6, с. 184-191].

Оновлення шкільних підручників як у змістовому, так і в методичному аспектах співвідносилося з проблемою текстуального аналізу художнього

твору. Ставилося завдання так будувати підручники, щоб усі висновки про художній твір самостійно формулювалися учнями безпосередньо на основі читання текстів, а не нав'язувалися їм навчальною книгою. Саме так можна розвинути у школярів відповідні вміння логічного й образного мислення, зв'язного мовлення [8, с. 154-155].

У 40–60-і роки ХХ століття посилювався державний інтерес до навчальної книги з літератури як до важливого фактора формування світогляду радянської людини. Навчальний матеріал тогочасних підручників української літератури, зокрема про класичну національну літературу, коментувався винятково з позицій марксистсько-ленінської ідеології, а твори радянських письменників розглядалися в контексті соціалістичного реалізму. Так, із посиланням на вимоги комуністичної партії щодо навчальної книги, Т. Бугайко і Ф. Бугайко стверджували, що «підручники з літератури повинні дати зв'язний і послідовний виклад літературного процесу в історичній послідовності, в нерозривному зв'язку з суспільним життям, показувати їм роль художньої літератури в житті народу. У підручнику має бути поданий весь фактичний матеріал для запам'ятовування (хронологічні дати, теоретико-літературні визначення, біографії, характеристика етапів літературного розвитку тощо)» [2, с. 276].

Підручники української літератури 60-х років містили, окрім викладу навчального матеріалу, широкий методичний апарат, який регламентував діяльність учителя та учнів. Позитивною ознакою тогочасних шкільних підручників української літератури є впровадження елементів аналізу художнього твору, що передбачав послідовний розбір його сюжету, персонажів, композиції та мови. Поступово такий порядок літературного аналізу набув ознак стереотипного ідейно-художнього розбору будь-якого епічного твору, що подавався у тогочасних підручниках української літератури.

Отже, у цей період шкільний підручник переважно розглядався як чинник ідеологічного виховання учнів-читачів, джерело інформації для

вчителя, засіб для повторення і закріплення знань, здобутих учнями на уроці української літератури, а також як посібник для домашньої навчальної роботи.

Важливим досягненням методичної думки 70–80-х років було створення стабільних шкільних підручників української літератури. Змінилося й розуміння призначення шкільного підручника: якщо раніше його роль обмежувалася повторенням вивченого на уроці, то тепер він розглядався як інструмент, за допомогою якого вчитель навчає і виховує учнів, організовує їхню навчальну діяльність. У цей період актуалізувалася проблема реалізації дидактичного потенціалу шкільного підручника літератури, зокрема доцільності застосування системи завдань і запитань для глибокого усвідомлення ідейно-художнього змісту твору та розвитку логічного мислення і зв'язного мовлення учнів, навичок самостійного літературного аналізу [5, с. 12]. Навчальна діяльність учнів спрямовувалася на усвідомлення складових частин художнього тексту і зв'язків між ними, що відповідає художній природі мистецтва слова та основам літературознавчого розгляду. Побіжно вдосконалювалася методика створення системи навчальних завдань пізнавального змісту, «які б спрямовували учнів не лише на переказ твору, а й спонукали до самостійного осмислення тексту, мотивів поведінки персонажів, до вияву їхніх думок і почуттів» [5, с. 17-18].

Таким чином, шкільний підручник української літератури означеного періоду характеризувався чіткою зорієнтованістю на формування самостійності й творчої активності учнів-читачів, системністю застосування навчальних завдань та інтелектуалізацією навчання.

Запровадження освітньої реформи у 80-ті роки передбачало розв'язання проблеми підвищення якості шкільної літературної освіти, раціонального добору та структурування її змісту, вдосконалення навчальних програм і шкільних підручників.

Підручник літератури вважався активним засобом навчання, що орієнтує вчителя на застосування раціональних прийомів організації

пізнавальної діяльності учнів, а також спонукає до пошуку оптимальних шляхів впливу на їхню свідомість [7, с. 67]. Наявною була тенденція щодо вдосконалення методичного апарату підручника української літератури, що передбачало оптимізацію роботи учнів над програмовим матеріалом. Посилаючись на дослідження О. Бандури, Є. Пасічник указував, що методичний апарат підручника літератури повинен забезпечувати поглиблення і конкретизацію здобутих учнями знань, постійний зв'язок нового навчального матеріалу з уже засвоєним, упровадження різноманітних методів, прийомів і форм навчальної роботи, свідоме ставлення учнів до виконання завдань різних рівнів складності [7, с. 69].

У пострадянський період розвитку шкільної літературної освіти (1986–1991) набирало актуальності вивчення літератури як мистецтва слова. Прогресивний характер навчальної програми 1990 р., в якій було враховано «своєрідність і самобутність української літератури, глибоке розкриття національних і соціальних проблем.., місце і значення українського словесного мистецтва в світовому літературному процесі» знайшов відображення і в шкільних підручниках [10, с. 45]. Безперечно, такі зміни свідчили про поступове утвердження в українській школі національних ідеалів і цінностей. Окрім того, у змісті та структурі деяких тогочасних підручників увиразнювалося питання проблемного вивчення художнього твору в школі. Навчальний матеріал підручників засвідчував взаємозв'язок пізнавальних завдань із конкретними вміннями школярів, на розвиток яких вони були спрямовані, що надавало навчанню системного характеру та підвищувало його результативність. Значна роль у цьому процесі надавалося проблемно-пошуковим завданням, виконання яких передбачає організацію пошукової діяльності, спрямованої на подолання логічних суперечностей, осмислення причинно-наслідкових зв'язків та об'єктивну оцінку явищ і фактів [9, с. 204].

У 90-ті роки ХХ століття окреслилися основні засади розвитку національної шкільної літературної освіти на демократичних і національних

засадах. Прикметно, що більшість творів письменників соціалістичного реалізму було вилучено з програм, а відтак і з підручників та хрестоматій. Кардинально змінилися підходи до вивчення класичної і сучасної літератури. У процесі підготовки підручників набуло виразності питання естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова, що знайшло послідовне відображення у підручниках Н. Волошиної.

На необхідності створення якісно нових підручників літератури наголошував Б. Степанишин, надаючи особливого значення навчальній книзі у процесі формування в учнів умінь самостійної пізнавальної діяльності. У такій настанові вченого передбачено можливості реалізації діяльнісного компонента навчання, що актуально й нині [10, с. 5]. На думку вченого, навчальний матеріал і методичний апарат підручника української літератури повинні бути орієнтовані на розвиток різних видів самостійної учнівської діяльності – самостійно-репродуктивної, репродуктивно-критичної та критично-творчої. Такий підхід до побудови підручника забезпечує повноцінне, глибоке сприймання ідейно-художнього змісту твору.

На початку 2000-х років теорія підручникотворення з літератури збагатилася дослідженням О. Бандури про педагогічні засади шкільного підручника літератури [1]. Не втрачають значущості основні положення цієї наукової праці, зокрема щодо відповідності змісту підручника навчальній програмі шкільного курсу літератури; дотримання системності навчальних завдань для роботи учнів із текстом художнього твору; насиченості дидактичної частини підручників різноманітними орієнтовними основами розумових дій (пам'ятки, алгоритми, схеми, таблиці, рекомендації тощо); наявності необхідного довідкового матеріалу, теоретико-літературних і критичних статей або їх фрагментів; змістовності яскравих біографічних матеріалів про письменників; доречності та якості ілюстративного матеріалу підручника; необхідності апробації підручника в шкільній практиці.

Висновки. Вивчення та критичне осмислення позитивних здобутків вітчизняного підручникотворення з літератури окреслює перспективи їх

творчого застосування у сучасному процесі створення якісного навчально-методичного забезпечення.

Список літератури

1. Бандура О. М. Шкільний підручник з української літератури / О. М. Бандура. – Київ : Пед. думка, 2001. – 76 с.
2. Бугайко Т. Ф. Методика викладання української літератури в VIII-X класах середньої школи / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко ; за заг. ред. П. К. Волинського. – Київ : Рад. шк., 1952. – 282 с.
3. Дорошкевич О. К. Українська література в школі (Спроба методики) / О. К. Дорошкевич. – Київ : Книгоспілка, 1921. – 286 с.
4. Оліфіренко В. В. Підручник з української літератури: історія і теорія. / В. В. Оліфіренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.
5. Падалка Н. І. Українська література в шостому класі : посіб. для вчителів / Н. І. Падалка, В. І. Цимбалюк. – Київ : Рад. шк., 1976. – 160 с.
6. Пасічник Є. А. З історії створення шкільних підручників з літератури в Україні (1933-1938 рр.) / Є. А. Пасічник // Методика викладання української мови і літератури : респ. наук.-метод. зб. – Київ : Рад. шк., 1968. – Вип. 3. – 212 с.
7. Пасічник Є. А. Українська література в школі / Є. А. Пасічник. – Київ : Рад. шк., 1983. – 319 с.
8. Семенов О. М., Базиль Л. О. Становлення шкільної літературної освіти в Україні (на матеріалі літературних джерел 20–30-х рр. ХХ століття) : навч. посіб. / О. М. Семенов, Л. О. Базиль. – Київ-Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – 226 с.
9. Совершенствование изучения русской литературы: пособ. для учит ; под ред. А. Р. Мазуркевича и В. С. Гречинской. – Київ : Рад. шк., 1985. – 256 с.

10. Степанишин Б. І. Еволюція і корекція програми української літератури 5-11 класів / Б. І. Степанишин // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 1. – С. 44-50.

References

1. Bandura O. M. Shkilniy pidruchnik z ukrayinskoyi literaturi / O. M. Bandura. – Kiyiv : Ped. dumka, 2001. – 76 s.
2. Bugaiko T. F. Metodika vikladannja ukraïns'koï literaturi v VIII-H klasah seredn'oï shkoli / T. F. Bugaiko, F. F. Bugaiko ; za zag. red. P. K. Volins'kogo. – Kiïv : Rad. shk., 1952. – 282 s.
3. Doroshkevich O. K. Ukrayinska literatura v shkoli (Sproba metodiki) / O. K. Doroshkevich. – Kiyiv : Knigospilka, 1921. – 286 s.
4. Olifirenko V. V. Pidruchnik z ukrayinskoyi literaturi: istoriya i teoriya. / V. V. Olifirenko. – Donetsk : Shidniy vidavnichiy dim, 2003. – 324 s.
5. Padalka N. I. Ukrayinska literatura v shostomu klasi : posib. dlya vchiteliv / N. I. Padalka, V. I. Tsimbalyuk. – Kiyiv : Rad. shk., 1976. – 160 s.
6. Pasichnik E. A. Z istoriyi stvorenniya shkilnih pidruchnikov z literaturi v Ukrayini (1933-1938 rr.) / E. A. Pasichnik // Metodika vikladannya ukrayinskoyi movi i literaturi : resp. nauk.-metod. zb. – Kiyiv : Rad. shk., 1968. – Vip. 3. – 212 s.
7. Pasichnik E. A. Ukrayinska literatura v shkoli / E. A. Pasichnik. – Kiyiv : Rad. shk., 1983. – 319 s.
8. Semenog O. M., Bazil L. O. Stanovlennya shkilnoyi literaturnoyi osviti v Ukrayini (na materialih literaturnih dzherel 20-30-h rr. HH stolittya) : navch. posib. / O. M. Semenog, L. O. Bazil. – Kiyiv-Gluhiv : RVV GDPU, 2006. – 226 s.
9. Sovershenstvovanie izucheniya russkoy literatury: posob. dlya uchit ; pod red. A. R. Mazurkevicha i V. S. Grechinskoy. – Kiyiv : Rad. shk., 1985. – 256 s.

10. Stepanishin B. I. Evolyutsiya i korektsiya programi ukrayinskoyi literaturi 5-11 klasiv / B. I. Stepanishin // Ukrayinska mova i literatura v shkoli. – 1999. – № 1. – S. 44-50.

ШКОЛЬНЫЙ УЧЕБНИК УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Тамила Алексеевна Яценко,

кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник отдела обучения украинского языка и литературы Института педагогики НАПН Украины, г. Киев, Украина

tamilakod@ukr.net

В статье раскрыты особенности отечественного процесса создания учебников литературы. Проанализирован методический вклад в развитие теории и истории учебника украинской литературы известных отечественных ученых-методистов и деятелей образования и культуры.

Актуализируется утверждение О. Дорошкевича о целесообразности использования учебника украинской литературы только после прочтения и осмысления учащимися художественного произведения. Указано на важность наставлений Т. и Ф. Бугайко о дидактическом материале учебника литературы. Положительной чертой школьных учебников украинской литературы 60-х гг. было наличие элементов анализа художественного произведения. В 70–80-е гг. учебники характеризовались ориентацией на формирование самостоятельности и творческой активности учащихся, системностью применения учебных задач и интеллектуализацией литературного обучения. Учебный материал и методический аппарат учебников 90-х гг. были направлены на развитие различных видов самостоятельной деятельности школьников. В начале 2000-х гг. А. Бандура разработала требования к методическому аппарату учебника украинской литературы, которые остаются актуальными и ныне.

Ключевые слова: общеобразовательная школа; украинская литература; учебник; учебный материал; художественное произведение.

School books of Ukrainian literature:

historiographical analysis

Yatsenko Tamila Alekseevna

the candidate of Pedagogical Sciences, senior researcher of the Department of teaching of the Ukrainian language and literature at the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

tamilakod@ukr.net

The article contains information about the features of process of the book formation. It analyzes methodological contribution to the theory and history of Ukrainian literature textbook known by native scientists and leaders of education and culture: B. Grinchenko O. Doroshkevych, V. Koryak, T. and F. Buhayko, V. Nedilko, E. Pasichnyk, B. Stepanyshyna, O. Bandura.

B. Grinchenko ideas considered for the selection of educational material in Ukrainian literature textbook allow the development of logical and creative thinking of students, readers, independent work skills formation. The article is about A. Doroshkevych's statement regarding the feasibility of Ukrainian literature textbook usage only after reading and understanding the students artwork. It is reported that the trend to study on scientific principles and implementation methods of processing depth for programmatic works of art in Ukrainian literature textbooks in 1930's. Guidelines of T. Buhayko and F. Buhayko are right due to didactic material on textbook literature (theoretical and literary definitions, biographies, literary characteristic stages of development, etc.). A positive feature of Ukrainian literature textbooks of 1960's was the introduction of elements for the analysis of the artwork, which included serial analysis of its plot, characters, songs and language. In 1970-80-ies Ukrainian literature textbooks orientation was characterized by the formation of independence, creativity of pupils as readers, systemic application of learning objectives and intellectualization of literary

studies. In the post-Soviet textbooks the study of literature as an art expression has gained importance. In the early 1990's learning material and textbooks' methodological apparatus for Ukrainian literature has focused on the development of different types of independent student work. In the early 2000's O. Bandura developed up-to-date and current requirements for analytical tools for tutorial in Ukrainian literature. It is noted that productive use of advanced methodological achievements of previous historical periods will contribute to the development strategy of modern design and use of textbooks in the school education of literature.

Keywords: *secondary school; Ukrainian literature; textbook; educational material; different literature work.*